

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИДА ФЕЪЛ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

*Umida İBRAGİMOVA**

Аннотация

Мақолада феъл ясовчи айрим аффиксларнинг синонимик хусусиятлари, маъно муносабатлари Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларидан синхрон аспектда йиғилган материаллар асосида тавсиф этилди. Бунда –ла\–лэ, –лан\–лэн, –лаш\–лэш, –сира аффиксларининг бири ўрнида иккинчиси келганда маънога таъсир кўрсатиши, аввало, уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўла олиши, қандай ўзакка қўшилаётганликлари ва қандай маънода қўлланаётганликлари, сўз ясовчими ёки шакл ясовчи эканлиги аниқланиб, улар ўртасидаги синонимик муносабатни таъминловчи асосий воситалар таҳлил қилинади.

Калит Сўзлар: Синонимик Хусусият, Сўз Ясовчи Қўшимчалар, Синонимик Муносабат, Шакл Ясовчи Аффикслар, Феъл Ясовчи.

KARAKALPAKİSTAN ÖZBEK AĞIZLARINDA FİİL TÜRETEN EKLER

Özet

Makalede fiil türeten farklı eklerin eşanlamlılık özellikleri, anlam ilişkileri Karakalpakistan'daki Özbek ağızlarından eşzamanlı olarak toplanan malzeme esasında sınıflandırılmıştır. Bu ağızlarda -la/-le, -lan/-len, -laş/-leş, -sira eklerinden birinin yerine diğeri geldiğinde anlamı etkilemesi, öncelikle, bu eklerin kendi arasında eşanlamlılık ilişkisinde bulunabilmesi, hangi köklere geldikleri ve hangi anlamda kullanıldıkları, kelime türetici veya şekil oluşturuvcu yönleri açıklanıp bunlar arasındaki eşanlamlılık ilişkisini sağlayan temel vasıtalar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eşanlamlılık, Yapım Ekleri, Eşanlamlılık İlişkisi, Şekil Oluşturan Ekler, Fiil Yapma.

AFFIXES WHICH REPRODUCE VERBS IN UZBEK DIALECTS OF KARAKALPAKSTAN

Abstract

In this article, synonym feature of affixes and meaning relations were classified. This classification is based on materials which were synchronically collected from Uzbek dialects. Affection on meaning when -la/-le, -lan/-len, -laş/-leş, -sira affixes are used for one another's place, being able to synonymy contact with each other, coming to which root and used for which meaning, word reproducing and molder aspects of them were explained. Basic vehicles which are causer of synonymy were analyzed.

Key Words: Synonymic Features, Word-Building Affixes, Synonymous Relations, Form-Building Affixes, Verbal-Forming.

* Öğr. Gör., Aciniyaz Nukus Devlet Eğitim Enstitüsü, Karakalpakistan/ÖZBEKİSTAN, el-mek: umida-1977@inbox.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4559-7942>

Бугунги кунда жаҳон тилшунослигида сўз ясалиши дунё халқлари тилининг энг қадимги тараққиёт даври учун замонавий ва муҳим луғавий қатламини бойитувчи ички манба эканлиги кўплаб тилшуносларнинг эътиборини тортган. Жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам сўз ясалиши семантик, семасиологик, суффиксация ва композицион аспектларда тадқиқ этилган. Қорақалпоғистон Республикасидаги ўзбек шевалари (бундан кейин - ҚЎШ)да сўз ясалишининг тадқиқида мавжуд тавсиф ва талқинларни замонавий методологик тамойиллардан фойдаланиб умумлаштириш, уларнинг лингвистик ва нутқий воқеаланиши юзасидан аниқ хулосалар чиқаришни белгилайди. Шу асосда ҚЎШда сўз ясалишини жаҳон тилшунослигининг сўнгги ютуқлари ва янги тадқиқ этиш методларига таянган ҳолда тилимизнинг ички қонуниятлари асосида тавсифлаш ҳамда уларни семантик, функционал-услубий жиҳатдан тадқиқ қилиш, ўз навбатида, дунё илмий жамоатчилигини хабардор этиш заруратини юзага келтиради.

Маълумки, ҳар қандай сўзнинг аффиксация усули билан ясалишини тадқиқ этганда, аффиксларнинг қандай ўзакка қўшилаётганлиги нуктаи назардан қараш, яъни сўз асоси (ўзак) ва аффикслардаги семантик мосликка эътибор бериш даркор. Бу ҳол бир аффикснинг ҳам сўз ясовчи, ҳам форма ясовчи деб қараш имконини беради. Феъллар билан боғлиқ бўлган аффиксларнинг синонимик муносабатини белгилашда, аввало, уларнинг сўз ясовчимидан ёки форма ясовчимидан эканлигини аниқлаб олишга тўғри келади. Чунки феъл ясовчиларнинг айримлари феъл даражалари, айримлари феъл майллари, айримлари феъл формалари ясайди ёки феълнинг миқдор характеристикасини ифодалайди. Бундан ташқари, ўзбек тилида феъллар, асосан, отлар, сифатлар, равишлар, ундов сўзлардан, айрим ҳолларда сон ва олмошлардан ясалади. Лекин феъл деб қаралган сўзлардан янги феъллар ясаб бўлмайди, балки ҳаракатнинг такрорланиши, ўзгариши ёки давомлилиги ифодаланади (Тожиев, 1991: 11-12). Шу билан бирга Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида (бундан кейин ҚЎШ) ҳам кўпгина феъллар аслида ясама бўлиб, тил тараққиёти давомида таркибий қисмларга ажратилмайдиган бўлиб қолган. Бундай феълларни ҳозирги кунда ўзак ва аффиксга ажратиш мумкин эмас. Ҳамда аффикс алоҳида олиб, бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олади деб қараш ноўриндир. Феъллар билан боғлиқ бўлган аффиксларнинг синонимик муносабатини белгилашда, феъл бўлмаган сўзлардан феъл ясовчи аффиксларни ясовчилар сифатида қараш жоиздир.

-ла\-лэ\-лэ аффикси ҚЎШда ҳам серунум аффикс саналади. Ўзбек тилшунослигида **-ла** аффиксининг келиб чиқиши, маъно хусусиятлари, қандай сўзларга қўшила олиши ва ҳақозалар ҳақида анчагина ишлар мавжуд (Кононов, 1960: 247-248; Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1981: 5, 39, 68) бўлишига қарамай шеваларда айрим маънолари билан маълум бир аффиксларга синоним бўлса, айрим маънолари билан бошқа аффиксларга синоним бўлиб келиши ўрганилмаган.

ҚЎШда **-ла\-лэ\-лэ** аффикси шу **-ла** аффиксининг ўзидан келиб чиққан, унинг фонетик варианты ҳисобланган **-та** аффиксига синоним бўлиб келади. Аммо ҳозирги кунда улар ўртасида синонимик муносабат мавжуд деб айтиш қийин. Масалан, *нықла-нықта* сўзлари аслида (ҳозир ҳам айрим ҳоллардагина) айнан бир маънони англатса ҳам, кейинчалик икки хил маъно англатадиган бўлиб қолган. *Нықла* сўзи бирор нарсани бирор нарсага итариб зич жойлаш, тўлдириш маъносини англатса, *паккә вә китлапларыңды нықла, джувәрини қанарға нықла* – тўлдир, тўлгунча сол, *нықта* сўзи бирор киши ёки нарсани туртиш, қисиш, зичлаш, роса тўлдириш, таъкидлаш, маҳкамлаш маъноларини англатади: *Джапактың қарнына бир йәки мәртә нықта* (бир-икки тушур); *қапқа гүнджараны нықтап са: -нықлап са:* (зичлаб жойлаштир). Қўшда *нықла* сўзи ҳаракатнинг давомийлигини ифодаловчи *нықта* сўзига зичлаб жойлаштириш, роса тўлдириш маънолари билан ўзаро синоним бўлиб келган. Лекин биринчисида ҳаракат бир марта, кейингисидан кўп марта, давомли ҳолатда бўлган.

ҚўШда –ла\–лэ\–лэ аффикси *воң* сўзига қўшилиб келиб, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, феъл ясовчи **-эр (-ғар)** аффиксига синоним бўлиб келади: *воңла:воңғар:воңар*. Мазкур сўз *воңла* шаклида ишлатилганда бирор нарсани устига олиш, кўтариб олиш, бошқариш, созлаш, ёроқли ҳолга келтириш маъноларини англатади. *Воңар* шаклида қўлланганда *бошқармоқ*; *воңғар* эса, тескари томонга қараб турган нарсани ўзи томонга қаратмоқ, ўнг ҳолатига келтирмоқ, қаратмоқ, созламоқ маъноларини ифодалайди. Худди шу *созлаш*, *ўнг ҳолатига келтириш* маънолари билан *воңла* сўзи таркибидаги **-ла** аффикси билан синоним бўлиб кела олади: Эмэт ўйин *воңлап* алыпты: *воңғарып* алыпты уйини созлаб олибди. *Ўнгла* сўзи ўзбек адабий тилида китобий услубга хос сўз сифатида фаол ишлатилса, *воңғар:воар* сўзи шеваларда кенг қўлланади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *ўнғармоқ* сўзининг иккинчи маъноси айнан *ўнгламоқ* сўзига мос келиши қайд қилинган (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1981: 11, 605).

-Ла (лэ, -лэ) аффикси *бек* (берк) сўзига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, шу сўз таркибида ясовчи сифатида қаралган **–(и)т** аффиксига синоним бўлиб келади: сувдың сағасын *бэклэ:сувдың сағасын бэкип* сувнинг (арик) сағасыни *ёп*-Аслида *берк* сўзи таркибидаги **р** ундошининг талаффузда тушиб қолиши натижасида *бэк* шакли ва унга **-ла** ҳамда **–(и)т** аффикси қўшилиб, *беклэ:бэкип* шакллари ҳосил бўлган. **-Ит** аффикси эса, тарихан «эт-» кўмакчи феълига алоқадор саналади (Ғуломов, 1947: 39). ҚўШда *бэклэ* сўзи *ёп*- ва бирор нарса билан маҳкамлаш маъносида; *бэкип* сўзи *ёп*, *тўс*, *яшир* каби маъноларни ифодалайди.

-Ла аффикси айрим сифатларга қўшилганда **–й(-ай)** аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин: *улқалла:улқайт* катталаштирмоқ, йириклаштирмоқ. Бу юқоридаги сўзларга феълнинг ортгирма даража кўрсаткичи **–т, -тир** формантларини қўшганда яққол кўзга ташланади: *улқаллат:улқайтыр:улқайт* каби.

-Лаш (-лэш\–лэш) аффикси *бир* сўзига қўшилиб келади ва худди шу сўзга қўшилиб келувчи, ясовчи **–ик** аффиксига синоним бўлиб кела олади: *бирик:бирлаш;бириктир:бирлэштир*. ҚўШда *бириктир* ва *бирлаштир*; *бирик* ва *бирлаш* сўзлари ўзаро маъно жиҳатдан фаркланади. Масалан, **-ик** аффикси кўпроқ шеваларда икки нарсанинг учини бирлаштириш, икки ёки кўп кишини ўзаро бирлаштириш маъносини билдиради. **-Лаш** аффикси кўп нарсани бирлаштириш, тўплаш, йиғиш маъноларини англатади. **-Ик** ва **-лаш** аффиксларининг ҚўШда бошқа маънолари ҳам кўп бўлиб, фақат, нарсаларни, кишиларни бир-бирига қўшиш, бирлаштирмоқ маънолари билангина синоним бўлиб кела олади. ҚўШда *бирик* сўзи тўртта маънога эга бўлиб, *бирлаш* сўзи икки маънога эгадир.

-Лаш аффикси **–лан** аффикси билан синоним бўлиб келади. Бу ҳодиса фақат сифат ёки равишларга қўшилганда содир бўлади: тэтиклэн:тэтиклэш; тэзлэш:тэзлэн. ҚўШда **–лан (-лэн\–лэн)** аффикси баъзан **–й (-ай)** аффиксига синоним бўлиб келади: *күчэй:күчлэн, сусай:суслан* (суст); *пәсәй:пәслэн* (паст) ва х.

-Лан (-лэн\–лэн) аффикси **–син,-ы\–и** аффиксларига синонимик муносабатда бўлиши мумкин: *әжәбсин:әжәблэн; тынчы:тынчлан*. *Әжәбсинмәк* феъли маънони бироз кучсиз ифода этади. *Тынчыды* ва *тынчланды* сўзларининг ҳар иккиси ҳам кўп маъноли бўлиб, *тынчы* сўзининг уч маъноси,*тынчлан* сўзининг икки маъноси ҚўШда қайд қилинди. *Тынчы* сўзи ўзининг учинчи маъносида у *тынчлан* феъли англатган маъноларни ифодалайди. *Тынчлан* бирмунча маънони бўрттириб кўрсатади.

ҚўШда **–ла (-лэ\–лэ)** аффикси сен ва сиз олмошлари билан қўшилиб келиб янги маъноли феъл ясайди. Бу олмошларга қўшилганда, шахс билан ўзакда ифодаланган олмош орқали муносабат қилиш маъносини англатади. Ўзининг худди шу маъноси билан **–сира** аффиксининг худди шу маъносига синоним бўлиб келади: *сәнлә:сәнсирә;сизлэ:сизсирә*. ҚўШда ҳам **–сира** аффиксининг маънолари кўп. Масалан: *қансыра, сувсыра* сўзларида ўзакдан англашилган маънони иташ; *хавпсирә*,

йатсыра:джатсыра ётсира сўзларида шундай деб қабул қилиш (Ғуломов, 1984: 98) олмошларга қўшилганда юқоридаги маънони, *мәнмәнсирә:мәнмәнсип сыра адам танымыйды* сўзида эса, яна бошқа маъноларни англатади. Мазкур аффикс ўзининг бошқа маънолари билан **–ла** аффиксига синоним бўлиб кела олмайди. Айрим ҳолларда – **сира** аффикси **–са** аффиксига синоним бўлади: *сувсыра:сувса* чанқамоқ, шунингдек, *қызылсыра: қызылсын* гўштсирамоқ сўзларида **–сын** аффиксига синоним бўлиб келади: *йаздың ыссысында адам дым тэз сувсыйды:сувсырыйды*. ҚўШда ёнма-ён келган **й** ундошининг таъсирида **а** унлиси **ы\и** унлиси билан алмашилиши меъерий ҳол саналади. *Күлимсирә* сўзида **–сирә** аффикси **–лә** аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин: **күлимсирәп сөйләп:күлимләп сөйләп** дым ичи баврыңа кирип кэтәди Қорақалпоқ тилида ҳам мазкур ҳолат кузатилади. Ўзбек адабий тилида *сенсирамоқ* ва *сенламоқ*, *сизламоқ* ва *сизсирамоқ* сўзлари фаол ишлатилади. Бу сўзлар айнан бир маънони ифодалайди. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да фақат *сенсирамоқ* шакли қайд қилинган, лекин *сизламоқ:сизсирамоқ* шакли эътибордан четда қолган.

ҚўШда феъл ясовчи бошқа аффикслар ҳам ўзаро синоним бўлиб келиш хусусиятига эгадир. Масалан, феъл ясовчи **–ы**, **–и** аффикси *кам* равишига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, ясовчи **–ай** аффиксига синоним бўлиб келади ва *нарса-буюмнинг ўзакдан англашилган ҳолатга киришини билдиради: кәми:кәмәй; арчадағы пул кәмәйип* қапты:*кәмип* қапты. **–Ай** аффикси шу маънода *зор зўр* сўзига қўшилиб келиб, **–ық**, **–ик** аффиксига синоним бўлиб кела олади: **зорық:зорай; йарасы зорайип кәтти:йарасы зорыгып кәтти; қозы:қозга** бу сўзнинг ўзаги **қоз** (қўз) бўлиб, унга орттирма даража кўрсаткичи қўшилган, иккинчи ҳолатда эса, **–ға** аффикси қўшилган, бу ҳам орттирма даража кўрсаткичи бўлиб, айрим ҳолатларда **–ғат** шаклида ишлатилади.

Хулоса шуки, ҚўШда кўпгина феъл ясовчи аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўла олади. Мазкур ҳодиса аффиксларнинг қандай ўзакка қўшилаётганликлари, қандай маънода қўлланаётганликлари билан бевосита боғлиқдир. Шунингдек, синонимик муносабатга киришаётган аффиксларнинг ҳаммаси ҳам кўп маъноли аффикслардир. Аффиксларнинг ана шу хусусияти ҳам улар ўртасидаги синонимик муносабатни таъминловчи асосий воситадир.

Адабиётлар

КОНОНОВ, А. Н. (1960). *Грамматика современного узбекского литературного языка*. -М., Л: Наука.

ТОЖИЕВ, Ё. (1991). *Ўзбек тилида аффиксал синонимия*. Тошкент: Университет.

ҒУЛОМОВ, А. Ғ. (1947). *Об Аффикса –ла в Узбекском Языке*. -В сб. Ученые записки, вып. I, Ташкент: Фан.

ҒУЛОМОВ, А. Ғ. (1984). *Феъл*. Тошкент: Фан.

Ўзбек Тилининг Изоҳли Луғати. (1981). т. II, Москва.